

EENHEID IN VERDEELDHEID. SPANNINGSVELDEN IN BELGIË TIJDENS DE EERSTE WERELDOORLOG

■ - *Antoon Vrints* -

In de jaren onmiddellijk na de Wapenstilstand groeiden heel uiteenlopende vertogen over de impact van de Eerste Wereldoorlog op de Belgische samenleving. Het vertoog dat uitging van overheden en historici was sterk consensueel van inslag : er werd benadrukt dat de Belgische natie als collectief – afgezien van een paar afgedwaalde schapen – de test van de oorlog glansrijk had doorstaan. Het beeld dat Belgische literatoren ophingen van de voorbije oorlogservaring, was daarentegen sterk conflictueus getint. Zij benadrukten hoezeer de oorlog tot scherpe binnenlandse tegenstellingen had geleid. De hernieuwde historiografische belangstelling voor de Eerste Wereldoorlog van de afgelopen twintig jaar heeft het mogelijk gemaakt die zwart-witoppositie te overstijgen. Voor tal van terreinen zijn er nu studies beschikbaar die een geraffineerde kijk bieden op de verhoudingen tussen Belgen in oorlogstijd. Bijvoorbeeld over de relaties tussen soldaten en officieren aan het front, tussen vluchtelingen in Engeland, Frankrijk en Nederland of tussen de producenten, verdelers en consumenten van voedsel in het bezette land. Wat echter nog ontbreekt, is een omvattende analyse van de spanningsvelden in België tijdens de Eerste Wereldoorlog. Oogmerk van dit artikel is hierin verandering te brengen door de breuklijnen in het landschap van België in oorlogstijd in kaart te brengen en de samenhang en dynamiek ervan te verklaren.

In alle oorlogvoerende landen werd bij het uitbreken van de oorlog de behoefte aan nationale 'eenheid' gevoeld. Allerlei binnenlandse spanningsvelden (sociaal, economisch, politiek, cultureel) dienden aan kant geschoven om de externe bedreiging, de vijand, het hoofd te bieden. Het opduiken van het begrip 'Godsvrede' in allerlei varianten waarmee het opschorten van de binnenlandse politiek strijd zolang de oorlog duurde, geeft dat duidelijk aan. Het ging voor alle duidelijkheid om een mythe die functioneel was voor de mobilisatie van gehele bevolkingen in een totale oorlog. Onderzoek als dat van Jean-Jacques Becker en Jeffrey Verhey over de eerste oorlogsmaanden in Frankrijk en Duitsland heeft ten overvloede duidelijk gemaakt dat van een maatschappijoverspannende consensus over de oorlogsinspanning allesbehalve sprake was¹. In het neutrale België, rechtstreeks in zijn voorbestaan bedreigd door de Duitse invasie en bezetting, was het consensuele vertoog bijzonder krachtig. Al in augustus 1914 werd deels om propagandistische redenen het beeld geschapen van een klein, dapper landje dat alle interne tegenstellingen inruilde voor gedeeld slachtofferschap of volgehouden patriottisch verzet tegen de gehate invaller.

Toen na de Wapenstilstand de bedreiging van Duitsland wegviel, bleef die mythe functioneel. In het explosieve sociale en politieke klimaat van de moeizame na-

oorlogse reconstructie, droegen Belgische historici hun steentje bij om van de transitie een succes te maken. Zij stelden namelijk dat dat de Belgen de beproevingen van de oorlog hadden doorstaan : er waren wel interne spanningen gerezen, maar die waren in een geest van vaderlandse eendracht beheersbaar gehouden en overwonnen². Conflicten tussen Belgen die zich bijvoorbeeld vertaald hadden in stakingen en oproer, werden geminimaliseerd, terwijl het anti-Duitse verzet sterk werd aangezet. Categorieën die niet in deze vaderlandse consensus ingepast konden worden, zoals de anti-Belgische Vlaams-nationalistische activisten en andere collaborateurs, werden afgedaan als betekenisloze minderheden die geïsoleerd stonden binnen de bevolking; zij had namelijk in overgrote meerderheid wel haar plicht gedaan. Het omzwachtelende vertoog van historici over het nabije oorlogsverleden lijkt te passen in de hoop van Belgische elites om de spanningen die als gevolg van de oorlogservaringen onder brede lagen van de bevolking gerezen waren, te bezweren. Het optimistische beeld dat historici in de onmiddellijke naoorlogse jaren over de verhoudingen tussen Belgen in oorlogstijd schetsten, stak schril af tegen het zwartgallige beeld dat romanciers van de voorbije oorlogservaring ophingen; zij zetten net in de verf dat de oorlog scherpe barsten in het sociale weefsel had geslagen met blijvende rancune tot gevolg³.

1. JEAN-JACQUES BECKER, *1914. Comment les Français sont entrés dans la guerre*, Paris, 1977; JEFFREY VERHEY, *Der 'Geist von 1914' und die Erfindung der Volksgemeinschaft*, Hamburg, 2000. Voor België beschikken we helaas voorsnog niet over een vergelijkbaar werk. 2. Zie de bijdrage *La Grande Guerre des historiens belges* in deze bundel. 3. SOPHIE DE SCHAEPRIJVER, "Vile Times : Belgian Interwar Literature and the German Occupation of 1914-1918", in PIERRE-ALAIN TALLIER & PATRICK NEFORS (eds.), *When the Guns Fall Silent. Proceedings of the International Colloquium, Brussels, November 2008*, Brussels, 2010, p. 535-554.

Het Belgisch-nationale beeld van consensus in oorlogstijd zoals dat onder meer door de naoorlogse geschiedschrijvers uitgedragen werd, zou zoals genoegzaam bekend in de loop van de bezetting steeds sterker gecontesteerd worden door een alternatieve oorlogsmythe⁴. Het anti-Belgische Vlaams-nationalisme dat tijdens de oorlog het licht zag als politieke stroming, bouwde rond die oorlog een ontstaansmythe die de nodige legitimiteit moest verschaffen en tegelijkertijd de Belgisch-nationale gevoelens van de bevolking moest uithollen. Kernelement in die mythe is het slachtofferschap van de Vlaamse soldaten als gevolg van de opstelling van de francofone officierenklasse. Gezien de uiteenlopende nationalistische interpretaties van het oorlogsverleden die tijdens het Interbellum opgang maakten, wekt het geen verwondering dat het communautair-nationale conflict als enige binnenlandse breuklijn in België tijdens de Eerste Wereldoorlog systematisch onderzocht werd. Naast de rol van koning Albert, was dit het enige aspect van de Belgische oorlogservaring dat in de eerste vier decennia na de Tweede Wereldoorlog veel aandacht van historici kreeg. Een enkele uitzondering die vermelding verdient is het werk van Peter Scholliers over de sociaal-politieke spanningen in bezet en bevrijd België⁵.

De decennialange overwegende oriëntatie van het Belgische onderzoek op de etnisch-

nationale factor heeft ertoe geleid alle andere tegenstellingen binnen de Belgische samenleving in oorlogstijd letterlijk in de schaduw bleven, terwijl elders in Europa interne breuklijnen wel uitputtend onderzocht werden⁶. Onderzoek over de Duitse en Oostenrijkse casussen heeft zo aangetoond tot welke scherpe sociale én politieke tegenstellingen de voedselvoorziening aan het thuisfront heeft geleid. Voor Frankrijk heeft intense historiografische discussie vooral de kennis over de relaties binnen het leger grondig verdiept.

Pas sinds de jaren 1990, met het losbreken van de Belgische oorlogshistoriografie uit het carcan van belgo-belgische kwesties en het aansluiten bij de internationale onderzoeksagenda, krijgen ook andere spanningsvelden veel meer aandacht van historici, met een sterke verbreding én verdieping van onze kennis voor gevolg. Een krachtig voorbeeld daarvan is het werk dat onder leiding van Xavier Rousseaux en Laurence van Ypersele over de bestraffing van het 'incivisme' is verricht. Het heeft de focus van het onderzoek dat lange tijd vrijwel exclusief georiënteerd stond op de afrekening met het activisme, verruimd tot de bestraffing van heel diverse types 'vrienden van de vijand'⁷.

Dit themanummer gaat op die tendens door door in te zoomen op de oorlogservaringen van een aantal particuliere groepen binnen

4. MARNIX BEYEN, "A parricidal memory : Flanders memorial universe as product and producer of Belgian history", in *Memory studies*, 5 (2012), p. 32-44. 5. PETER SCHOLLIERS, "The policy of survival : food, the state and social relations in Belgium, 1914-1921", in JOHN BURNETT & DEREK ODDY (eds.), *The Origins and Development of Food Policies in Europe*, London/New York 1994, p. 39-53. 6. Zie voor bibliografische verwijzingen <http://www.firstworldwarstudies.org/bibliography-detail.php?cid=ZFX2DT6&t=Home%20fronts>. 7. Zie in het bijzonder XAVIER ROUSSEAU & LAURENCE VAN YPERSELE (dir.), *La patrie crie vengeance ! Le châtement des inciviques belges au sortir de la Grande Guerre*, Bruxelles, 2008.

de Belgische samenleving. Vraag is op welke wijze die groepen een kristallisatiepunt van sociale tegenstellingen vormden. Mélanie Bost, Xavier Rousseaux en Stanislas Horvat richten het licht op een hoogst omstreden groep in het bezette land : Belgische burgers die als spionnen in dienst van de bezetter traden. Mélodie Brassinne stelt zich in haar bijdrage de vraag hoe *évacués* uit Frankrijk in bezet België ontvangen werden, op een moment dat de bezetting echt begon door te wegen. Valentin Malfait onderzoekt hoe de Naamse geestelijkheid zich opwerpt tot een bewaker van het zedelijke peil en het patriotisme van de bevolking van het bezette land. Niet enkel het bezette land, maar ook het front komt aan bod. Benoît Amez onderzoekt de motieven, gedragingen en strategieën van Belgische militairen die tijdens de oorlog wegens desertie ter dood veroordeeld werden. Aaldert Prins analyseert de rol van protestantse aalmoezeniers en burgerinitiatieven in het overwegend katholieke Belgisch leger. Het geheel wordt afgesloten door een historiografisch artikel van Bruno Benvino, Benoît Majerus en mezelf dat een bilan opmaakt van een eeuw betrokkenheid van Belgische historici bij de Eerste Wereldoorlog. Het is duidelijk dat hiermee geenszins een volledig beeld geschetst wordt van de interne tegenstellingen in België in oorlogstijd. De aangehaalde artikelen betreffen een soort proefboringen waarbij gericht stalen worden genomen van een aantal welomlijnde bodemlagen.

Over het bredere plaatje blijven dan ook nog heel wat vragen open : welke binnenlandse tegenstellingen rezen er precies

in oorlogs België naast de bekende etnisch-communautaire, hoe verhielden die tegenstellingen zich tot elkaar, kan er een soort hiërarchie in de intensiteit van de spanningsvelden aangebracht worden, in welke mate en onder welke omstandigheden vertaalden die spanningsvelden zich daadwerkelijk in actie, riep de oorlog geheel nieuwe tegenstellingen in het leven, of ging het om uitdiepingen van bestaande tegenstellingen? Dit artikel wil op die omvattende vragen ingaan door vanuit vogelperspectief het landschap van de tegenstellingen onder de Belgen in oorlogstijd als geheel in kaart brengen. Het mag duidelijk zijn dat een dergelijke opdracht de reikwijdte van dit inleidend artikel verre overstijgt. Het karakter van dit stuk is dan ook vooral verkennend : het oogmerk is vooral het krachtenveld van interne spanningsvelden in België tijdens de oorlog te schetsen en een aantal hypotheses formuleren over de samenhang, dynamiek en betekenis ervan.

Het in kaart brengen van die spanningsvelden is des te complexer aangezien de oorlogservaringen van de Belgen fundamenteel gespleten waren. Voor de overgrote meerderheid (ongeveer zes miljoen mensen) was de oorlogservaring in eerste instantie een bezettingsservaring. Een aanzienlijke minderheid (ongeveer 600.000) brachten de hele duur van de oorlog in het buitenland als vluchtelingen door. Ongeveer 350.000 Belgen bevonden zich als militairen achter het IJzerfront. Die gespletenheid heeft geleid tot wat Bruno Benvino en Benoît Majerus een "caleidoscoop van ervaringen" noemden die qua complexiteit de toestand in de overige

Er zijn honderden bekende en minder bekende foto's van de soldaten aan het IJzerfront, in de met "vaderlandertjes" (zandzakjes) opgebouwde loopgraven. Met bezorgde blik kijkt deze soldaat in de lens. (Foto CEGESOMA, nr. 198937)

oorlogsvoerende landen overtreft⁸. Ondanks die fundamentele gespletenheid van de Belgische oorlogservaring, doken zowel in het bezette land, aan het front als in ballingschap drie goeddeels gelijkaardige oorlogsspecifieke spanningsvelden op :

- 1) Een spanningsveld opgebouwd rond rechtvaardigheidsopvattingen : over de vraag of iedereen wel zijn rechtmatige deel doet of krijgt.
- 2) Een etnisch-nationaal spanningsveld over de vraag wie al dan niet tot de nationale gemeenschap behoort.
- 3) Een ‘politiek-morele breuklijn’ over de omgang met de vijand.

Die spanningsvelden stonden niet los van elkaar, maar waren in de oorlogse realiteit sterk met elkaar verstrengeld. Daarnaast bleven in weerwil van het vertoog over de ‘Godsvrede’ ook de vooroorlogse breuklijnen (levensbeschouwelijk, sociaaleconomisch, communautair) doorwerken. In een subversieve omkering van dat vertoog legitimeerden Belgische vluchtelingen het voortzetten van de vooroorlogse spanningen in ballingschap (zoals de levensbeschouwelijke Schoolkwestie) zelfs expliciet als een bewijs van de gehechtheid van de particularismen van het vaderland⁹. Ook in het bezette land en in het leger werkten bestaande breuklijnen door. Twee van de drie bestaande breuklijnen werden door de oorlog zelfs duidelijk versterkt. Door de Duitse *Flamenpolitik* kreeg de communautaire-nationale tegenstelling een urgen-

tie die zij sinds 1830 nooit had gehad. De om zich heen grijpende armoede scherpte ook de klassentegenstellingen aan. In deze inleiding focussen we echter op de genoemde spanningen die specifiek door de oorlog in het leven geroepen werden. Wel dient steeds in het achterhoofd gehouden worden dat de oorlogse spanningsvelden zich ontwikkelden tegen de achtergrond van de vooroorlogse breuklijnen en er dan ook mee verstrengeld raakten. De vraag naar de precieze relatie tussen de ‘nieuwe’ en de ‘oude’ breuklijnen kan vooralsnog niet afdoende beantwoord worden. Toekomstig onderzoek is dan ook noodzakelijk om na te gaan in hoeverre en op welke wijze de oorlogse breuklijnen zich entten op vooroorlogse tegenstellingen.

I. Ieder zijn deel

In de drie werelden van oorlogs België werd de oorlog in de eerste plaats als een tijd van ellende ervaren. De oorlogstoestand met al zijn gevolgen (zoals mobilisatie, bombardement, vlucht, scheiding en verlies van familieleden en vrienden, werkloosheid, schaarste, ondervoeding, verplichte tewerkstelling, opeisingen, inperking van de bewegingsvrijheid en de vrijheid van meningsuiting door de bezetter) betekende voor de grote meerderheid van de bevolking een aaneenschakeling van zowel materiële als immateriële deprivaties, een bedreiging voor welvaart en welzijn. De oorlogservaring

8. BRUNO BENVINDO & BENOÎT MAJERUS, “Belgien zwischen 1914 und 1918 : ein Labor für den totalen Krieg”, in ARND BAUERKAEMPER & ELISE JULIEN (Hrsgb.), *Durchhalten ! Krieg und Gesellschaft im Vergleich 1914-1918*, Göttingen, 2010, p. 127-148. 9. MICHAËL AMARA, *Des Belges à l'épreuve de l'Exil. Les réfugiés de la Première Guerre mondiale. France, Grande-Bretagne, Pays-Bas, Bruxelles*, 2008, p. 326.

*In het hele land sloegen burgers op de vlucht om aan het oorlogsgeweld te ontsnappen. Vluchtelingen in Brussel in 1914.
(Foto Koninklijk Legermuseum)*

van diverse sociale groepen mocht dan heel uiteenlopend zijn, de perceptie dat de oorlog een periode van beproevingen vormde, werd door de meeste Belgen gedeeld. Die inschatting leidde tot een uitgesproken preoccupatie met rechtvaardigheid. Mensen waren wel degelijk bereid concessies of inspanningen te doen voor een hoger doel, maar verlangden dan wel dat die rechtvaardig verdeeld werden. De inschatting of dit het geval was, liep natuurlijk uiteen en dat leidde tot spanningen, zowel aan het front, in bezet België als onder de vluchtelingen.

In het bezette land was het vooral de moeilijke materiële toestand die vanuit dit perspectief tot spanningen leidde. Tegen de achtergrond van de voedselschaarste en de verarming van de meerderheid van de bevolking was de intolerantie tegenover elke vorm van privileges groot : dat beperkte categorieën mensen aan de ellende van de oorlog zouden ontsnappen, zette veel kwaad bloed¹⁰. Het was net die intolerantie voor privileges in een tijd van schaarste die ertoe leidde dat de oorlog de bestaande klassentegenstellingen verdiepte. Diverse sociale groepen hielden er echter uiteenlopende noties op na over wat dan wel privileges zouden zijn en viseerden elk ook andere groepen. Die botsende percepties over wat rechtvaardig was, scherpten dan ook al gauw de tegenstellingen in het bezette land aan.

Om te beginnen werd van onder naar boven op het sociale ladder privileges ontwaard.

Onder de stedelijke lagere sociale groepen die vanaf 1914 zwaar onder de werkloosheid en de schaarste te lijden hadden, wekte het veel ongenoegen dat de beter gesitueerden zich bepaalde luxueuze geneugten niet ontzegden. Dat in een context van schaarste de betere burgerij luxegoederen (zoals gebak, vlees of wijn) bleef consumeren zonder zich veel te bekommeren om het lot van het gros van de bevolking, zette veel kwaad bloed. Al even onverdraaglijk was dat huiseigenaren gezinnen die door de oorlog de huur niet meer konden opbrengen, lieten uitzetten, wat resulteerde in tal van huurgeschillen. Naarmate ook de middengroepen sterker door de materiële ellende getroffen werden, gingen ook zij zich sterker storen aan de onbekermerde levensstijl van (fracties van) de burgerij.

Er werd niet enkel van onder naar boven op de maatschappelijke ladder ‘ongelijke offers’ en intolerabel ‘genot’ ontwaard, maar ook van boven naar onder. Onder de verarmende middengroepen klonk de klacht dat arbeiders zich wel konden redden, terwijl zij, werkzaam in de diensten, de ambtenarij en de handel, het pas echt zwaar te verduren kregen¹¹. Arbeiders (en dan vooral ook de jongeren onder hen) zouden dank zij allerlei gesjacher ‘makkelijk’ geld kunnen verdienen en daar al even onbekermerd van genieten.

Ten slotte bestond niet enkel tussen sociale klassen de perceptie dat de offers niet gelijk verdeeld werden, maar ook tussen regio's.

10. ANTOON Vrints, “Verschuivende tolerantiedrempels. De morele codes van het leven in bezet België (1914-1918)”, in *Volkskunde*, 2013/3, p. 317-339. 11. GISELLE NATH & MAARTEN VAN ALSTEIN, *14-18 van dichtbij. Inspiratiegids voor lokale projecten over de Grote Oorlog*, Leuven/Den Haag, 2012, p. 57.

Door de vele inperkingen van de mobiliteit had het dagelijkse leven in bezet België een uitgesproken plaatselijk karakter gekregen. De levensomstandigheden konden in het verbrokkelde België sterk uiteenlopen. Dat bevorderde geruchten dat bepaalde streken aan de beproevingen van de oorlog ontsnapten. Met name keken stedelingen jaloers naar de betere voedselpositie in rurale gebieden, wat leidde tot scherpe spanning tussen stad en platteland. Stedelingen stroopten al vanaf de eerste oorlogswinter in groten getale het platteland af in de hoop voedsel te bemachtigen, goedschiks of kwaadschiks. Het kwam dan ook tot conflicten tussen plunderende hongerende stedelingen en plattelanders die hun vee en gewassen wensten te beschermen. Die laatsten hadden immers ook hun eigen opvattingen over wat rechtvaardig was (zij konden bijvoorbeeld in de stijgende voedselprijzen een soort genoegdoening zien voor de lage(re) vooroorlogse inkomens) en handelden dan ook navenant. Maar ook binnen de stedelijke én rurale contexten leidde het contrast tussen groepen die zwaar door de oorlog getroffen werden en zij die goeddeels aan de deprivaties ontsnapten, tot conflicten.

Nog veel meer afkeer groeide tegenover mensen die voordeel zouden doen met die beproevingen, de honger in de eerste plaats: erger nog dan 'privileges', was 'profitariaat'. Dat een minderheid zich wist te verrijken, terwijl de overgrote meerderheid van de bevolking tijdens de bezetting steeds meer

moeilijkheden ondervond, wekte veel woede, te meer daar de stellige overtuiging bestond dat die verbeterde positie plaats vond over de rug van de meerderheid van de bevolking. De afkeer voor 'profitariaat' in materiële zin werd door de overgrote meerderheid van de bevolking gedeeld, maar kreeg onder verschillende sociale groepen een uiteenlopende invulling. Onder de arbeidersbevolking uit stedelijke en industriële gebieden, die het vroegst en het zwaarst door de deprivaties getroffen werd, was de intolerantie ten aanzien van woekerende boeren en handelaars compleet. Zij beschouwden hen als een rechtstreekse bedreiging voor hun eigen aanspraken op voedsel. De talrijke voedselrellen die tijdens de bezetting werden georganiseerd vanuit de arbeidersbuurten om woekeraars te bestraffen, getuigt daarvan¹².

Naarmate steeds bredere fracties van de middengroepen te lijden kregen onder de schaarste, gingen ook zij woeker meer en meer beschouwen als een bedreiging voor hun aanspraken op voedsel. De veroordeling van woeker door deze groepen kreeg echter ook een bijzondere lading: zij benadrukten dat woekeraars zich dan wel konden verrijken, maar dat zulks geenszins opwaartse sociale mobiliteit betekende. De eenvoudige afkomst van 'nieuwe rijken' en hun onvermogen zich overeenkomstig hun nieuwe status te gedragen, werd in de verf gezet. De afwijzing van opwaartse mobiliteit van 'profiteurs' komt voort uit de bedreigde positie waarin

12. GISELLE NATH, *Brood willen we hebben! Honger, sociale politiek en protest tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Antwerpen, 2013; ANTOON VRINTS, "Sociaal protest in een bezet land. Voedseloproer in België tijdens de Eerste Wereldoorlog", in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 124/1, (2011), p. 30-47.

Voedseltekort en hongersnood waren tijdens de Eerste Wereldoorlog schering en inslag in het bezette België. Eén van de vele affiches waarop landbouwers werden aangemaand hun voedselvoorraden ter beschikking te stellen. (Affiche Koninklijk Legermuseum)

de verarmende middengroepen zich bevonden. Om die bedreiging te bezweren, werd een moreel contrast geschapen tussen 'waardige' middengroepen die de deprivaties van de oorlog gelaten ondergingen en de 'onwaardigen' die misbruik maakten van de omstandigheden om zichzelf te verbeteren. De opstelling van de elites ten aanzien van woekeraars was ambivalenter dan die van de lagere sociale groepen en middengroepen. Ongetwijfeld bestond er onder hen veel minachting ten aanzien van de 'nieuwe rijken' die hun rijkdom dank zij de bezetting van het land verwierven. Tegelijkertijd vormden de Belgische elites samen met de bezetter de voornaamste afzetmarkt van de sluikehandel. Als enige groep in bezet België konden zij de prijzen op de zwarte markt blijven opbrengen.

De groepen die al dan niet terecht weggezet en behandeld werden als 'woekeraars' ondergingen hun lot al evenmin passief. Zo vonden er in het bezette land herhaaldelijk collectieve acties plaats van producenten of handelaars om hun eigen belangen te verdedigen en bijvoorbeeld te protesteren tegen een aanscherping van de voedselpolitiek. Handelaars of boeren bleven dan weg van de stedelijke markten, of bakkers weigerden brood te bakken, omdat ze de gezette prijzen te laag vonden.

Ook onder Belgische soldaten aan het IJzerfront bestond een sterke preoccupatie

met rechtvaardigheid. Anders dan in het bezette land was het niet zozeer het verzorgingsvraagstuk, maar de verdeling van militaire taken die spanningen oproep. Net als de bevolking van het bezette land ervoeren de soldaten de oorlog als een aaneenschakeling van deprivaties : honger, kou, modder, verwonding, dood, ziekte en de afwezigheid van verwanten waren telkens weer aan de orde. Het besef bereid te zijn al die ellende van de oorlog te ondergaan voor het hogere doel, de bevrijding van het bezette land, lag ten grondslag aan een sterk zelfbewustzijn onder de soldaten.

De offerbereidheid van de soldaten was geen vanzelfsprekende aangelegenheid. Voorwaarde hiertoe was de perceptie dat recht aan hun offers gedaan werd¹³. Wat verstonden de Belgische soldaten nu onder respect voor hun offer? De soldaten waren bereid de deprivaties van het front te ondergaan zolang ze het gevoel hadden dat andere Belgen in het leger of het onbezette gebied ook van hun kant offers brachten, of ten minste geen voordeel haalden uit de oorlog. De opstelling van individuen of groepen die dat niet deden, werd als een gebrek aan respect ten aanzien van het offer van de soldaten ervaren. Tegen de achtergrond van het 'lijden' van de soldaten, werd het 'genot' van anderen als erg ongepast gezien. Negatief geformuleerd : onder de soldaten die zich zeer goed bewust waren van de deprivaties die ze moesten ondergaan, bestond algehele intolerantie ten aanzien van iedere vorm van

13. Zie voor de beleving van de oorlog door het perspectief van de soldaten BENOÎT AMEZ, *Vie et survie dans les tranchées belges. Témoignages inédits*, Bruxelles, 2013; BRUNO BENVINDO, *Des hommes en guerre. Les soldats belges entre ténacité et désillusion, 1914-1918*, Bruxelles, 2005; TOM SIMOENS, *Het gezag onder vuur. Over de conflicten tussen soldaten en hun oversten aan het IJzerfront*, Brugge, 2011.

privileges of profitaat. Woekerende boeren uit de Westhoek die zich verrijkten, terwijl de soldaten hun leven veil hadden voor de bevrijding van het vaderland, konden zo op weinig sympathie rekenen. Binnen het leger gold hetzelfde voor de zogenaamde *embusqués*, ongeveer een derde van de Belgische troepenmacht die zich veilig achter de frontlinie bevond. Ook het officierenkorps werd geregeld tot die categorie gerekend. De officieren werd verweten dat ze achter het front een luxeleventje leidden en zich onttrokken aan elk gevaar, terwijl de gewone piot de ellende van het frontleven moest doorstaan en zijn leven in de waagschaal wierp. Tom Simoens signaleerde recent een collectieve actie van een duizendtal soldaten die aanstuurden op een gelijktijdige sluiting van de bar van officieren op het moment dat de soldatenbar gesloten werd¹⁴.

Vanuit het bewustzijn dat ze bereid waren het hoogste offer te brengen voor de bevrijding van het land, konden de soldaten evenmin enige tolerantie opbrengen voor iedere vorm van bijkomende deprivatie die in hun ogen vermijdbaar was. De soldaten weigerden bovenop de moeilijke condities die zij al moesten doorstaan, ook nog eens extra overbodig geachte materiële (bijvoorbeeld ranzig voedsel) en immateriële deprivaties (bijvoorbeeld kadaverdiscipline) te aanvaarden. Benoît Amez maakt het verband tussen de ellende die soldaten moeten ondergaan en het verlangen naar een rechtvaardige behandeling door de

legerleiding erg duidelijk: *“Plus la vie qui leur est imposée est dure, plus les exigences vis-à-vis de leurs supérieurs sont importantes. Les chefs doivent faire montre d’une conduite et d’une bravoure exemplaires pour être respectés de leurs hommes. (...) Les combattants acceptent que l’armée fonctionne suivant le système de la hiérarchie et de l’obéissance, mais ils ne peuvent accepter d’avoir des supérieurs incompetents, lâches, insensibles à leurs conditions de vie misérables, ou qui abusent de leurs pouvoirs”*¹⁵.

Ook de taaldiscriminatie aan het front kan als zo’n overbodig geachte extra deprivatie, beschouwd worden. De flaminganten uit de overwegend rurale, katholieke middengroepen ervoeren de opstelling op taalgebied van het francofone, overwegend vrijzinnig en stedelijk officierenkorps als een reële vernedering aan net omdat zij hen sociaal nabij waren. De ergernis over de taaldiscriminatie kan niet begrepen worden zonder rekening te houden met de specifieke context van het front: het besef levensgevaar te lopen, maakte van elke ogenschijnlijk bijkomstige vernedering die vóór de oorlog wellicht getolereerd zou worden, een onverteerbare deprivatie.

Ook onder de Belgische vluchtelingen leidde de perceptie dat de ene gelijker was dan de andere in oorlogstijd tot spanningen¹⁶. Die spanning kristalliseerde zich enerzijds rond *butter-and-breadissues* en anderzijds rond het vraagstuk van de (zelf)mobilisatie van vluchtelingen in het leger. Dat de hulpverlening

14. TOM SIMOENS, “Discipline in het Belgische leger tijdens de stellingenoorlog (1914-1918)”, in *Volkskunde*, 2013/3, p. 279-292. 15. BENOÎT AMEZ, *Vie et survie dans les tranchées...*, p. 189.

16. MARCEL VAN DE VELDE, *Geschiedenis (...)*, p. 57-58. 16. BENOÎT AMEZ, *Vie et survie dans les tranchées...*, p. 189.

Het dorp Sint-Jacobskapelle, in de buurt van Diksmuide, lag midden in de frontlinie. De Sint-Jacobskerk werd er volledig verwoest. (Foto CEGESOMA, nr.164799)

aan de vluchtelingen met name in Nederland en Groot-Brittannië erop gericht was de bestaande klassenonderscheiden in stand te houden door voor respectabele vluchtelingen een beter regime te voorzien dan voor de overigen, zette ongetwijfeld kwaad bloed bij vluchtelingen uit de lagere sociale groepen. Bij de arbeiders die in de Belgische munitiefabrieken in Engeland werkten en onderworpen waren aan militaire tucht en karige arbeidsvoorwaarden, leidde het gevoel achtergesteld te zijn tegenover de Britse arbeiders, tot stakingsbewegingen en de uitbouw van een Belgisch vakbondsleven in Groot-Brittannië. Het mobilisatievraagstuk leidde al in de winter van 1914-1915 tot botsingen onder vluchtelingen. Zij die indiensttreding voorstelden als een vaderlandse plicht, stuitten op het attentisme van het gros van de vluchtelingen.

Door die weigerachtigheid ging de bevolking in Frankrijk en Groot-Brittannië de Belgische vluchtelingen snel misprijzen als plichtverzakkers. Die groeiende vijandigheid ten aanzien van de vluchtelingen was voor de Belgische regering reden om stapsgewijs de verplichte mobilisering van vluchtelingen door te voeren. Die mobilisering stuitte op veel reticentie, niet alleen uit angst of omdat de wettelijkheid ervan ontkend werd, maar vooral ook vanuit de overtuiging dat niet iedereen dezelfde bloedtol moest betalen. Zo leefde onder de lagere en middengroepen de idee dat de elites dat lot wel zouden ontlopen. Vluchtelingen in Frankrijk en Groot-Brittannië vonden het dan weer onrechtvaardigheid

dat vluchtelingen in het neutrale Nederland veel makkelijker aan de mobilisatie konden ontsnappen.

II. Omgang met de vijand

Hoe met de vijand omgaan, dat was ook een vraag die tijdens de jarenlange oorlog spanningen zou blijven oproepen. De verontwaardiging over de Duitse inval had onder de Belgische bevolking een sterk anti-Duits sentiment in het leven geroepen. De Duitse wreedheden tegen Belgische burgers en de beproevingen van de bezetting hadden het anti-Duitse gevoel nog versterkt. Onder de Belgische bevolking was de perceptie vrijwel algemeen dat de bezetter een bedreiging voor haar welvaart en welzijn vormde.

De intensiteit van dat anti-Duitse sentiment liep in diverse geografische en sociale contexten wellicht wel uiteen. In groepen of gebieden die bijzonder hard door invasie en bezetting getroffen werden, was het logischerwijs intenser dan elders. Henri Pirenne stelde zo dat in industriële en stedelijke gebieden waar de schaarste en de honger het sterkst te voelen waren, de anti-Duitse haat sterker opklaaide dan in rurale gebieden waar de materiële problemen veel minder scherp waren¹⁷. Onderzoek over de West-Vlaamse plattelandsgemeente Aartrijke lijkt dat alvast te bevestigen en geeft bovendien aan dat de bevolking een onderscheid maakte tussen diverse categorieën bezetters (bijvoorbeeld tussen ingekwartierde soldaten en politieagenten).

17. HENRI PIRENNE, *La Belgique et la guerre mondiale*, Paris/New Haven, 1929.

Al verdient het anti-Duitse sentiment een grondiger onderzoek met oog voor sociale en regionale verschillen dat ongetwijfeld het beeld verder zal nuanceren, duidelijk is wel dat de vijandigheid ten aanzien van de bezetter door brede lagen van de bevolking gedeeld werd. Net die gedeelde negatieve perceptie van de bezetter verklaart de kracht van wat Sophie De Schaepdrijver de verplichting tot “patriottische afstand” heeft genoemd¹⁸. Gezien al het ‘lijden’ dat de Duitsers zowel aan het front als in het bezette land veroorzaakten, was het zaak een gepaste distantie ten aanzien van de bezetter te handhaven.

Die relatieve mate van consensus over de noodzaak afstand tot de bezetter te bewaren, betekent niet dat mensen uit diverse sociale groepen en streken elkaar ook op dit vlak niet flink de maat namen. Onder de elites en de middengroepen werd geregeld de staf gebroken over arbeiders die vrijwillig in Duitsland of voor de Duitsers gingen werken. Onder de arbeidersbevolking leefde de verdenking dat ‘slechte rijken’ samen met de Duitsers bacchanalen hielden. Onder stedelingen was de overtuiging sterk dat plattelanders op goede voet met de Duitsers stonden. Het is ook de vraag in hoeverre de notie door de tijd heen evolueerde. Sophie De Schaepdrijver signaleerde hoe onder invloed van de aanslepende oorlog, met name in kringen van avant-garde intellectuelen, de kracht van die verplichting begon te verzwakken tijdens de tweede helft van de bezetting.

Dat bij stakingen vanaf de winter van 1917-1918 in toenemende mate door een van de betrokken partijen de bezetter ingeschakeld wordt, wijst erop dat ook in bredere kring de “patriottische afstand” aan kracht verloor.

Maar wat werd – alle nuanceringen ten spijt – nu concreet onder ‘gepaste afstand’ verstaan? Een totaal contactverbod met de bezetter was gezien diens aanwezigheid in het dagelijkse leven (als ingekwartierde soldaat, controlerende civiele ambtenaar of klant) ondenkbaar. Er werden geraffineerder codes ontwikkeld die de omgang met de bezetter reguleerden. Wie die codes die door de meerderheid van de bevolking gedeeld werden, met de voeten trad, liep het risico op sociaal isolement of zelfs informele bestraffing. Als een integraal contactverbod onmogelijk was, wat waren dan precies de regels waaraan men zich moest houden? Aangezien de bezetter verantwoordelijk werd gehouden voor het ‘lijden’ van zovelen, werd intimiteit (zowel in vriendschappelijke als amoureuze zin) met Duitsers als verwerpelijk ervaren¹⁹.

De intolerantie voor vriendschap met Duitsers blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat bij de Wapenstilstand (jaren na dato dus) de beschuldiging vaak naar boven kwam de vijand bij de invasie hartelijk onthaald te hebben (bijvoorbeeld met drank, sigaren of Duitse vlaggen). Ostentatieve identificatie met de Duitse zaak bijvoorbeeld door het dragen van Duitse

18. SOPHIE DE SCHAEPDRIJVER, “Deux patries. La Belgique entre exaltation et rejet, 1914-1918”, in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 7, 2000, p. 22. 19. Over een inzichtelijk overzicht van de percepties van de ‘inciviek’ zie vooral THIERRY LEMOINE, “L’émergence d’une vision stéréotypée de l’incivique à travers les archives de l’Auditorat militaire (1914-1919)”, in XAVIER ROUSSEAU & LAURENCE VAN YPERSELE (dir.), *La patrie...*, p. 175-207.

De Duitse bezetter eiste alles op wat kon dienen. In het Waalse dorp Perwez werden de paarden opgeëist. Met een stok meet een Duitse militair rechts de hoogte van de paarden. (Foto CEGESOMA, nr. 260104)

uniformen, het toejuichen van Duitse militaire successen of het uithangen van Duitse vlaggen, werd vaak gelaakt, en ook omgang met Duitsers werd geproblematiseerd. Dat tijdens de bezetting contact met de Duitsers in de publieke ruimte nauwelijks te vermijden was, mocht dan wel duidelijk zijn, Duitsers vrijwillig introduceren in de private sfeer ging duidelijk een stap te ver. Talloze naoorlogse klachten à charge dat er bij deze of gene verdacht veel Duitsers over de vloer kwamen, vormen een duidelijke indicatie dat zulks als een te intieme omgang met de Duitsers werd gezien. Ten aanzien van vrouwen die Duitsers toelieten in hun private leven, rees al gauw de verdenking dat ze niet enkel hun huis, maar ook hun bed met de vijand deelden²⁰. De veroordeling van seksuele intimiteit met Duitsers was des te groter wanneer de vrouw in kwestie getrouwd bleek te zijn met een Belgische soldaat of diens dochter was. Het Nationaal Comité royeerde dergelijke vrouwen uit de hulpverlening. Ook op straat werd het 'lopen' of 'ontvangen' van Duitsers door vrouwen niet gepikt : al vanaf de herfst van 1914 kwam het in Brusselse volksbuurten tot collectieve sancties ten aanzien van vrouwen die van 'ontucht' met de Duitsers werden verdacht²¹.

In het hongerende land was de verdenking nooit ver weg dat al te intiem contact met de vijand allerhande voordelen sorteerde. In het geval van vrouwen die Duitsers 'ontvingen', zag men in luxueuze kleding een bewijs van die voordelen. Krachtig was het beeld dat

mensen die op goede voet met de Duitsers stonden aan de ellende van de bezetting ontsnapten of, erger nog, bijdroegen aan de materiële en immateriële ontberingen die het gros van de bevolking moest ondergaan. Met andere woorden raakten de veroordeling van omgang met de vijand en de intolerantie voor privileges met elkaar verstrengeld. Handelaars die voor Duitse rekening werkten, stonden nog in een kwader daglicht dan woekeraars. Politieke collaborateurs werd verweten dat zij zich door de onoorbaar geachte samenwerking met de bezetter probeerden op te werken : vandaar het verwijt "zaktivisten" tot de Vlaams-nationalistische collaborateurs.

Dat mensen 'genot' putten uit hun relatie met de bezetter en het 'lijden' van zeer velen vergrootten, gold als onverdraaglijk. Die intolerantie ten aanzien van 'genot' dank zij en samen met de bezetter blijkt wel het krachtigst uit de wijd verspreide fantasieën over feesten samen met Duitsers. Geruchten over gelegenheden waar volop geschanst, gezopen, gedanst, muziek gemaakt en gevreeën werd, circuleerden volop. De verontwaardiging die de 'bieravond' van een activistische delegatie in Berlijn in het bezette land wekte, wordt vanuit dat perspectief verklaarbaar. Al tijdens de bezetting vertaalde de afkeer onder brede lagen van de bevolking voor politieke en economische collaborateurs in gewelddadige acties, een voorafname op de golf van collectieve sancties die in de dagen na de Wapenstilstand plaats vonden²².

20. Zie het lopende onderzoek van Emmanuel Debruyne over deze thematiek : EMMANUEL DEBRUYNE, "Femmes à Boches'. Sexual Encounters Between Occupiers and Occupied (France and Belgium, 1914-1918)", in STEFAN KARNER & PHILIPP LESIAK (Hrsg.), *Erster Weltkrieg. Globaler Konflikt - lokale Folgen. Neue Perspektiven*, Graz/Wien/Klagenfurt, 2014, p. 105-122.

21. BENOÎT MAJERUS, *Occupations et logiques policières. La police bruxelloise en 1914-1918 et 1940-1945*, Bruxelles, 2008, p. 63-65. **22.** LAURENCE VAN YPERSELE & XAVIER ROUSSEAU, "Leaving the War Popular Violence and Judicial Repression of 'unpatriotic' behaviour in Belgium (1918-1921)", in *European Review of History. Revue européenne d'Histoire*, 12 (2005), p. 3-22.

III. Verwantschap met de vijand

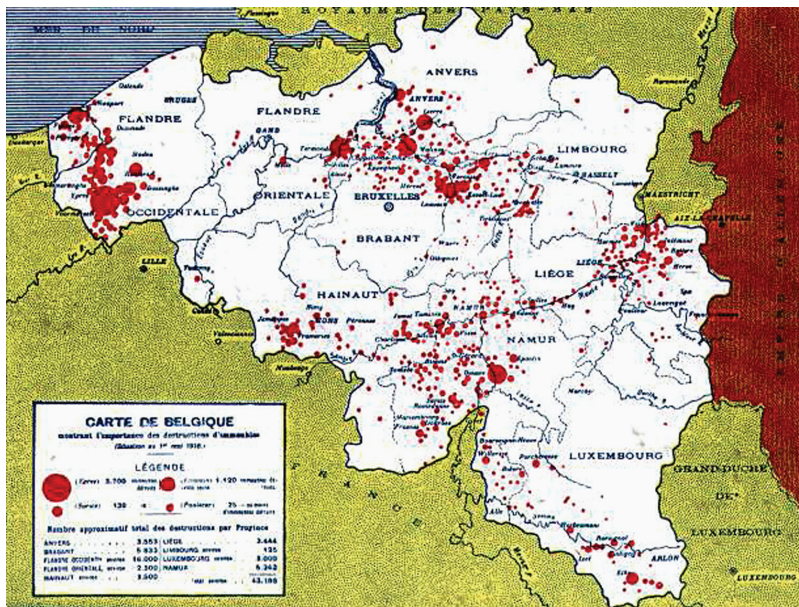
In het vooroorlogse België had de vraag naar de precieze afbakening van de natie slechts een geringe betekenis gehad in het dagelijks leven. Met het uitbreken van de oorlog zou die vraag eensklaps een heel grote relevantie en urgentie krijgen²³. Dat blijkt met name uit het oorlogstraject van Duitsers, Oostenrijkers en andere ‘vijandige vreemdelingen’ en dat van Belgen van ‘vijandige afkomst’ (voor het gemak verder Belgische Duitsers). Voor de oorlog was de maatschappelijke positie van de Belgische Duitsers allesbehalve problematisch geweest en in het liberale België combineerde deze groep vormen van Duitse, Belgische en andere identificatie op haast achteloze wijze. Door het uitbreken van de oorlog werden ze echter door de Belgische overheden en brede lagen van de bevolking geassocieerd met de Duitse invaller. Tijdens de invasie werden ze als gevolg daarvan het mikpunt van de grootste golf etnisch geweld sinds de onafhankelijkheid en van een uitwijzingsbeleid van de kant van de overheid. Toen ze na de Duitse bezetting een feit was naar België terugkeerden, stootten ze vaak op een muur van wantrouwen en vijandschap van de kant van de Belgische bevolking. Die vijandschap werd nog geïntensiveerd door het beleid van de bezetter die de Belgische Duitsers inschakelde bij het bestuur van bezette land en de oorlogsinspanning en hen privilegieerden, bijvoorbeeld op het vlak van de voedselvoorziening. De combinatie van die factoren leidde ertoe dat de Belgische Duitsers bij de Wapenstilstand beseften dat

voor hen alvast voorlopig geen toekomst weggelegd was en in het zog van de Duitse legers het land verlieten.

Bij haar terugkeer ontrolde de Belgische regering een beleid dat de natie moest zuiveren van ongewenste elementen. Zij diende daarbij rekening te houden met de anti-Duitse stemming onder belangrijke segmenten van de bevolking : in de maanden en jaren na de Wapenstilstand kwam het herhaaldelijk (bijvoorbeeld in Luik en Antwerpen) tot gewelddadige anti-Duitse incidenten. De nationale breuklijn manifesteerde zich niet alleen in het bezette en bevrijde land, maar ook binnen het leger en onder de vluchtelingen. Soldaten van Duitse herkomst werden in het Belgische leger met argwaan bekeken en het mikpunt van repressieve maatregelen. Diamantlui met een Oostenrijks-Hongaarse of Duitse achtergrond die de wijk hadden genomen naar Scheveningen, stonden bij vele Belgische vluchtelingen in een kwaad daglicht. Ten slotte dient er op gewezen dat de etnisch-nationale vijandschap de grenzen van de vijandige naties oversteeg. Bij de inval kwamen ook Zwitsers, Luxemburgers en anderen onder verdenking te staan, omdat ze Duitstalig waren, terwijl Nederlanders ook geïntensiveerd konden worden omdat ze ervan verdacht werden onder een hoedje met de Duitsers te spelen.

Er zijn ook aanwijzingen dat de oorlog net als in andere landen antisemitische tendensen versterkte. Niet alleen werden de vaak Duits- of Jiddisjtalige Joden met Duitsland

23. FRANK CAESTECKER & ANTOON VRINTS, “The national mobilisation of German immigrants and their descendants in Belgium, 1870-1920”, in PANIKOS PANAYI (ed.), *Germans as minorities during the First World War. A global comparative perspective*, Farnham/Burlington, 2014, p. 123-146.

Landkaart uit 1918 waarop de vernieling van gebouwen na vier jaar bezetting en oorlog is aangeduid. Sommige steden en regio's kwamen ongeschonden uit de oorlog, in andere streken is de vernietiging quasi totaal. Behalve rond het IJzerfront is de vernieling van de martelaarssteden in zowel Vlaanderen als Wallonië goed te zien. (Beeldarchief CEGESOMA, nr. 81481)

geïdentificeerd, het ressentiment tegenover profitaat werd in bepaalde (overwegend katholieke) kringen antisemitisch ingekleurd, waarbij aansluiting gevonden werd bij het eeuwenoude vooroordeel van de woekerende Jood²⁴. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen in hoeverre dit alles een rol gespeeld heeft bij de radicalisering van het antisemitisme in België tijdens het Interbellum.

IV. Paradoxen van verdeeldheid

Niet enkel binnen de ‘universa’ van bezet België, het leger en het exil kwamen een aantal breuklijnen aan de oppervlakte te liggen, ook tussen deze ‘drie België’s’ ontstond spanning. Tussen die drie werelden ontstond een complexe driehoeksverhouding die nog lang niet in al haar finesses gereconstrueerd is²⁵. Communicatie tussen deze drie werelden verliep vaak uiterst moeizaam. Mensen verloren elkaar door de oorlogsomstandigheden letterlijk uit het oog. Briefwisseling was allesbehalve een vanzelfsprekendheid. Propaganda en censuur belemmerden de vrije pers. In dergelijke toestand van gebrekkige informatiedoorstroming wekt het geen verwondering dat geruchten een rol van betekenis gingen spelen.

Anders dan soldaten in andere legers tijdens de Eerste Wereldoorlog konden Belgische soldaten om evidente redenen niet op verlof bij hun familieleden en slechts occasioneel brieven uitwisselen. Ofschoon front en thuisfront sterk op elkaar betrokken waren, was de afstand ertussen letterlijk wijder dan elders

het geval was. Door het langdurige uitblijven van nieuws van thuis sloop er dan ook ongerustheid in de rangen van de soldaten over het gedrag van de bevolking in het bezette land. De ontwikkeling van een uitgewerkt verwachtingspatroon bij de soldaten over hoe de bevolking zich in het bezette land diende te gedragen, wijst duidelijk in die richting.

Analyse van de frontblaadjes leert dat de soldaten er duidelijke opvattingen op nahielden over de grenzen van het toelaatbare voor de burgers van het bezette land. Individuen of groepen in het bezette land die in een periode van deprivaties voor de soldaten aan de IJzer en de burgerbevolking, aan de ontberingen ontsnapten of – erger nog – er profijt uithaalden of ertoe bijdroegen, zoals met name profiteurs, kwamen in een kwaad daglicht te staan. Zij gaven immers blijk van een ergerlijk gebrek aan respect voor het offer van de soldaten. Nog veel tastbaarder, want persoonlijker, was de vrees dat Belgische vrouwen, in het bijzonder vrouwen van soldaten, seksuele relaties zouden aanknopen met de bezetter. Die vrees was latent aanwezig in de gelederen van de soldaten, en werd gevoed telkens het nieuws kwam dat de vrouw van deze of gene een relatie met een Duitser had. De onzekerheid of de bewoners van het bezette land (allemaal) het offer van de soldaten wel waard waren, was een belangrijke bron van vrees onder de soldaten. Tijdens de oorlog ontstonden ook allerlei fantasieën over hoe de soldaten die ‘onwaardigen’ zouden straffen bij de bevrijding (wat ze in november 1918 ook daadwerkelijk zouden doen).

24. SOPHIE DE SCHAEFDRIJVER, *De Grootte Oorlog. Het Koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam, 1997, p. 308. 25. BRUNO BENVINDO & BENOÎT MAJERUS, “Belgien...”.

Gezien het morele gewicht dat de soldaat als man van het offer had, koesterde men in het bezette land en onder de vluchtelingen te zijnen aanzien geen wantrouwen, althans niet in het openbaar. De wrevel in het bezette land richtte zich binnen de driehoeksverhouding exclusief tot de Belgische vluchtelingen in het buitenland. De kloof die Michaël Amara tussen het bezette land en de vluchtelingen bespeurde, werd van de kant van de bevolking van het bezette land voornamelijk ingegeven door het beeld dat de vluchtelingen aan de ontberingen van de bezetting ontsnapten²⁶. Meer bepaald maakte de opvatting opgang dat een groep welgestelde vluchtelingen zich aan hun verantwoordelijkheden ten aanzien van de bevolking van het bezette land onttrokken hadden door een makkelijk luxeleventje te gaan leiden in het buitenland.

In het bezette land werden zelfs pleidooien gehouden om vluchtelingen na de oorlog te straffen en initiatieven van lokale bestuurders om 'afwezig' een bijzondere belasting aan te rekenen, konden op de steun van de bevolking rekenen. Omgekeerd putten de vluchtelingen die verkozen de oorlog in ballingschap door te brengen gevoelens van superioriteit uit het feit dat zij weigerden onder Duitse bezetting te leven. De perceptie was zeker in het begin van de oorlog bij hen reëel dat mensen die achterbleven in of terugkeerden naar het bezette land, zich daardoor met de Duitsers compromitteerden. Dat die vrees voor compromitteren heel tastbare vormen kon aannemen, blijkt

bijvoorbeeld uit de egodocumenten van een West-Vlaamse banneling in Zuid-Frankrijk : hij zou zich afgesneden van zijn vrouw de hele oorlog blijven afvragen of hij al dan niet de vader was van het kind dat zijn vrouw in het begin van de bezetting kreeg²⁷. Naarmate de Belgische overheid mannelijke vluchtelingen van weerbare leeftijd zou gaan mobiliseren, groeide onder de vluchtelingen daarnaast een perceptie van onrechtvaardigheid dat zij wel en de bewoners van het bezette land niet opgeroepen konden worden.

Hoe valt in het licht van dit alles te verklaren dat de intense spanningen onder Belgen er niet toe leidden dat naar analogie met andere oorlogvoerende landen zoals Duitsland en Rusland de steun voor de oorlogsinspanning ineenzakte? *In concreto* luidt de vraag : waarom deserteerden de Belgische soldaten niet massaal naar de Duitsers, waarom gingen de burgers in het bezette land niet voor Duitse rekening werken of keerden de vluchtelingen niet terug naar huis onder de Duitse bezetting? Om te beginnen dient benadrukt te worden dat er wel degelijk een eroderend potentieel aanwezig was. Met name de perceptie van ongelijke offers in de context van alle oorlogsellende hield bestendig het gevaar van uitholling van steun voor de oorlogsinspanning in. Er zijn voor de tweede helft van de oorlog duidelijk tekenen in die richting : aan het front nam het aantal deserties duidelijk toe, terwijl in het bezette land de bereidheid toenam om door de nood gedwongen in Duitsland te gaan werken.

26. MICHAËL AMARA, *Des Belges...*, p. 39-47, 309, 373-374. 27. MAUD VAN WALLEGHEM, *Familie, God en Vaderland. De egodocumenten van een balling tijdens de Eerste Wereldoorlog onder de loep genomen*, onuitgegeven masterscriptie geschiedenis, U Gent, Gent, 2010.

In het Noord-Duitse Soltau bevond zich het grootste Duitse krijgsgevangenenkamp uit de Eerste Wereldoorlog, waar behalve Franse ook meer dan 10.000 Belgische soldaten werden geïnterneerd. (Foto CEGESOMA, nr. 286787)

Hoe valt dan te verklaren dat ondanks de aanwezigheid van conflictstof met een reëel eroderend potentieel, het toch niet tot escalatie kwam? Om te beginnen dient er op gewezen te worden dat achter alle verdeeldheid een in essentie gedeeld referentiekader schuil ging, meer nog, dat het wederzijds de maat nemen zelfs gestoeld was op eenzelfde morele basis. Basis van dat referentiekader was de aanhoudende perceptie dat de ellende van de oorlog aan de Duitsers te wijten was en de hoop dat door het vertrek van de Duitsers die deprivaties zouden eindigen. Hoezeer ook de percepties van de intra-Belgische verhoudingen mochten uiteenlopen, de overtuiging dat de Duitsers de hoofdverantwoordelijkheid voor de oorlog droegen, bleef onverminderd overeind. Wegens de kracht van de morele consensus over de bezetter bleven mensen er zich goed van bewust wat de kostprijs van de stap naar de vijand zou zijn : sociaal isolement. Mocht de oorlog echter nog veel langer aangesleept hebben, heeft het er echter alle schijn van dat ook dat uiteindelijk zou gaan verzwakken : bij arbeidsconflicten werd zoals gezegd vanaf 1917-1918 in toenemende mate beroep gedaan op de Duitsers.

Daarnaast was er de gespletenheid van de Belgische oorlogservaring. Die vormde niet enkel een bron van spanning tussen het bezette land, front en exil zoals eerder aangegeven, maar paradoxaal genoeg ook een bron van kracht. Het lot van de familie en bekenden waarvan men afgesneden was, vormde in de 'drie universa' van België tijdens de oorlog een bestendige preoccupatie. Mensen spiegelde hun eigen lot aan dat van bekenden elders en

die morele verbinding sterkte hen om het vol te houden. Aan het front waren de Belgische soldaten bereid de beproevingen van de oorlogsvoering te doorstaan omdat zij met hun hoofd in het bezette land zaten. De deprivaties van het frontleven werden mede geslikt omdat bij de soldaten de perceptie zeer krachtig was dat de bevolking in het bezette land er nog slechter aan toe was dan zijzelf. Het nieuws over de Duitse wreedheden, de honger en de wegvoeringen van arbeiders sterkte de soldaten in de idee dat ze bereid moesten zijn op hun tanden te bijten om hun familie en vrienden te bevrijden. De vastberadenheid om door te vechten bleef overeind omdat binnen het referentiekader van de soldaten het onzekere lot van het bezette land een moreel oriëntatiepunt vormde. Zij beschouwden hun eigen lot als een zinvol offer voor een hoger doel, namelijk de bevrijding van het bezette land. Het besef dat niet alleen zij deprivaties moesten ondergaan, verhoogde de algehele perceptie van legitimiteit van de oorlogsinspanning.

Omgekeerd waren de soldaten achter de IJzer sterk aanwezig in het bezette land. Vrijwel iedereen had bekenden in het leger en de hoop op de overwinning – voorwaarde voor de terugkeer van de soldaten – was dan ook algemeen. De ontberingen die de soldaten aan het front moesten ondergaan, vormden het ijkpunt van de offers die de burgerbevolking aan het thuisfront moest brengen. Het gevoel geprivilegieerd te zijn in vergelijking met de soldaten aan het front, was in dit verband van doorslaggevend belang. Aangezien er om evidente redenen in het geval van België geen rechtstreeks, materieel verband bestond

tussen de deprivaties van de bevolking in het bezette land en de inzet van soldaten aan het IJzerfront, lijkt het vreemd dat in moreel opzicht dat verband in het bezette land toch gelegd werd. Het gevoel was er wijd verspreid dat iedereen, met het lot van de IJzersoldaten in het achterhoofd, offers moest brengen. Het werd als de plicht van een goede Belg gezien de moeilijke materiële omstandigheden van de bezetting te verdragen²⁸.

Het prestige van de soldaat aan de IJzer nam in het bezette land haast mythische proporties aan, wat indirect een zware hypotheek op iedere mogelijke contestatie legde. Terwijl de soldaten in de beeldvorming hun leven veil hadden voor de bevrijding van het vaderland, dienden de burgers van het bezette land in afwachting daarvan op hun beurt de deprivaties te aanvaarden. Wie zulks weigerde, kon door te verwijzen naar het lot van de soldaten, makkelijk weer op zijn 'plicht' gewezen worden. Zo neutraliseerde een Wezetse kroniekschrijver de deelnemers aan voedselrellen op symbolische wijze door hen te omschrijven als *des jeunes gens qui auraient dû être au front*²⁹.

De Belgische vluchtelingen in het buitenland hadden zelfs twee referentiepunten om hun eigen ervaringen aan te spiegelen. Naarmate steeds meer nieuws over het verslechterende regime in bezet België naar buiten kwam, werd het initiële wantrouwen onder de vluchtelingen over de achterblijvers in België ingeruild voor bestendige bezorgdheid. Alle ongemakken van de ballingschap wogen in

de perceptie van de vluchtelingen niet op tegen de ellende van de bezetting (al was er zoals gezegd enige afgunst tegenover de bewoners van het bezette land omdat zij niet gemobiliseerd konden worden). Dat was nog a fortiori het geval wanneer de vluchtelingen hun eigen lot afwogen tegenover dat van de soldaten. De arbeiders van de Belgische militaire fabrieken in Frankrijk aanvaardden de slechte arbeidsomstandigheden en de militaire tucht waaraan zij blootgesteld werden, niet alleen omdat ze vreesden naar het front gestuurd te worden, maar vooral ook omdat ook voor hen het lot van de soldaten aan het IJzerfront het morele referentiepunt bleef. Eens de noodzaak tot solidariteit met de soldaten niet meer gevoeld, braken in november 1918 dan ook onmiddellijk stakingen uit³⁰.

De morele houtgreep waarin front, exil en bezet land elkaar hielden en de aanwezigheid van de gehate bezetter, de twee factoren die ertoe geleid hadden dat het interne conflictpotentieel in zekere zin onder controle bleef, kwamen met de Wapenstilstand vanzelfsprekend te vervallen. De tijdens de jarenlange oorlog gerezen spanningen kwamen nu ten volle voor het voetlicht en konden nu openlijk geuit worden. Voor zover de 'Godsvrede' al een belemmering vormde op de drie vooroorlogse breuklijnen, kwam die met de overwinning ook te vervallen. Het is dan ook geen toeval dat de onmiddellijke naoorlogse maanden en jaren gekenmerkt werden door een sterke intensiteit aan collectieve acties (stakingen en betogingen)³¹.

28. Zie XAVIER ROUSSEAU & LAURENCE VAN YPERSELE (dir.), *La Patrie...*, p. 285, noot 76. 29. 1914-1918 à Visé, dl. I, Wezet, 1990, p. 234. 30. MICHAËL AMARA, *Des Belges...*, 145. 31. MICHAËL AMARA, *Des Belges...*, p. 145.

L'ATTAQUE (Kladderadatsch)

Herr von Bissing und der belgische Kardinal
Hier wird DEUTSCH gesprochen, alter Junge, verstehe!

LA RIPOSTE (Patrie !)

« Ce que nous tenons, nous le tenons bien ! »

Als boegbeeld van het verzet tegen de Duitse bezetter genoot kardinaal Mercier in Franstalige patriottische kringen een ijzersterke reputatie. In deze spotprenten dient de als papegaaï afgebeelde kardinaal de vermanende vinger van gouverneur-generaal von Bissing van antwoord. (Archief CEGESOMA, nr. 77413)

Vanuit hun eigen morele inschatting en belangenafweging formuleerden uiteenlopende groepen (gaande van huurders over arbeiders tot oud-strijders) materiële en immateriële claims. De oorlogservaringen kleurden daarbij vanzelfsprekend ook af op dieper liggende breuklijnen. Zo versterkte de intolerantie voor privileges in tijden van schaarste de afkeer van de negentiende-eeuwse klassenmaatschappij wat de urgentie van de democratisering in 1918 in belangrijke mate verklaart. Het was het bewustzijn (of de angst) dat pas na de Wapenstilstand het tijdens de oorlog opgebouwde conflictpotentieel ten volle tot uiting zou komen, die de belangrijke frac-

ties van de Belgische elites ervan doordrong van de noodzaak pacificerende maatregelen te nemen. Niet alleen is het patroon van binnenlandse tegenstellingen niet systematisch in kaart gebracht, de vraag hoe en in welke mate men er in geslaagd is de potentieel explosieve erfenis van de oorlog te ontminnen, verdient evenzeer nader onderzoek. Tegen de achtergrond van de intensiteit van de intra-Belgische spanningen die de oorlog in het leven heeft geroepen, heeft het er alvast alle schijn van dat de consensuele oorlogshistoriografie van het interbellum goeddeels deel uitmaakte van die ontminningsoperatie.

ANTOON VRINTS (*1978) doceert sociale geschiedenis aan de Universiteit Gent. Hij is verbonden aan de onderzoeksgroep *Sociale geschiedenis na 1750* en publiceert over geweld, sociale controle en voedselpolitiek.